

DOI 10.18372/2786-5495.1.18911

УДК: 159.97

Кобильченко Вадим Володимирович

доктор психологічних наук, професор,
головний науковий співробітник
відділу освіти дітей з порушеннями сенсорного розвитку,
Інститут спеціальної педагогіки і психології
імені Миколи Ярмаченка НАПН України,
м. Київ, Україна
vadimvk@ukr.net

Омельченко Ірина Миколаївна

доктор психологічних наук, професор,
провідний науковий співробітник
відділу психолого-педагогічного супроводу дітей з особливими потребами,
Інститут спеціальної педагогіки і психології
імені Миколи Ярмаченка НАПН України,
м. Київ, Україна
iraomel210781@ukr.net

СПЕЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ ЯК ПОСТНЕКЛАСИЧНА НАУКА

***Анотація.** У статті розкрито теоретико-методологічні підходи до розуміння спеціальної психології як постнекласичної науки*

***Ключові слова:** спеціальна психологія, постнекласична наука, депривація.*

***Annotation.** The article reveals theoretical and methodological approaches to understanding special psychology as a post-nonclassical science.*

***Key words:** special psychology, post-non-classical science, deprivation.*

Постановка проблеми. Ще донедавна спеціальна психологія визначалась як галузь, що вивчає своєрідність психічного розвитку різних категорій дітей із

психофізичними вадами [4]. Це пояснюється тим, що спеціальна психологія була невід'ємною частиною дефектології – комплексної науки, яка включала як різнобічне вивчення причин і механізмів розвитку, що відхиляється від норми, так і розробку науково обґрунтованих медико-психолого-педагогічних корекційних впливів стосовно дітей, які мають різні недоліки в психофізичному розвитку.

Як зазначають українські вчені В. Синьов, М. Матвєєва та О. Хохліна [11], спеціальна психологія виділилась в окрему галузь психології у зв'язку із запитами практики навчання і виховання дітей з особливими освітніми потребами щодо розвитку теоретичної бази навчально-виховного процесу дітей у спеціальних закладах та сім'ях. Завданням спеціальної психології, на думку науковців, є вивчення закономірностей психічного розвитку дітей з психофізичними порушеннями, оскільки пізнання та врахування цих закономірностей є необхідною умовою корекційно спрямованої навчальної та виховної роботи.

На жаль, це певною мірою вказує на вторинний щодо спеціальної педагогіки характер спеціальної психології, яка від самого свого початку має сервільні функції, позаяк й дотепер обслуговує нагальні потреби та інтереси спеціальної освіти й інклюзивного навчання, залишаючи поза увагою власні наукові пріоритети.

Формулювання мети статті. Відтак, набуває актуальності теоретико-методологічне осмислення місця й ролі спеціальної психології в сучасних реаліях, піднесення її зі сходинки прикладної науки до науки академічної.

Виклад основного матеріалу дослідження. Характеризуючи сучасний стан наукового знання в психології дослідники звертають увагу на все більшу його диференціацію, значну кількість теоретичних і прикладних напрямків, течій і підходів; виражений «методологічний лібералізм» і «методологічний плюралізм» психологічної науки. За певних умов зростання методологічного плюралізму, як відомо, може розглядатися як симптом кризи науки. Перед психологією як наукою в такій ситуації з особливою гостротою постають

завдання методологічної рефлексії, осмислення власного парадигмального статусу.

Натепер в психологічній науці існує три стилі теоретизації: класичний, некласичний і постнекласичний стиль, який останнім часом починає домінувати. При цьому стилі теоретизації не психіка, а людина стає центром, метою й цінністю психологічного пізнання. Постнекласична психологія розвиває ідеї про соціальне конструювання реальності й особливу значущість суб'єктивного досвіду. Перехід до постнекласичної психології обумовлений прагненням до інтеграції психологічного знання.

Це, зокрема, дозволяє істотно просунути у вирішенні ряду найважливіших методологічних проблем психологічної науки, однак потребує при побудові моделі інтеграції психологічного знання парадигмального, міждисциплінарного й методичного синтезу, а також об'єднання дослідницької (теоретико-експериментальної) і практичної психології.

Насамперед, варто враховувати специфіку (характерну для постнекласичної трансформації психології) взаємодії природничо-наукової й гуманітарної парадигм.

Не зважаючи на існуючі відмінності між природничо-науковим і гуманітарним типами наукової раціональності, сучасними методологами науки підкреслюється бажаність їхньої конструктивної взаємодії при вирішенні конкретного дослідницького завдання, оскільки абсолютизація зазначених підходів, їхнє протиставлення, беззастережне прийняття або повне заперечення приводить або до істотного «урізання» об'єкта психології, або до суб'єктивізму з низькою вірогідністю отриманих даних.

Парадигма в цьому сенсі постає як теорія (або модель постановки проблем), прийнята як зразок вирішення дослідницьких завдань, один з існуючих підходів для розкриття історичної логіки формування наукових знань у тій або іншій царині.

Значущими для розвитку спеціальної психології є досягнення психологічної науки останніх років, обумовлені усе зростаючим впливом

гуманістичної парадигми на уявлення про предмет і методологію психологічних досліджень. Якщо природничо-наукова парадигма пропонує знаходити засоби виключення суб'єкта пізнання зі структури самого одержуваного знання (вимога об'єктивності), то гуманістична парадигма орієнтує на розуміння й розвиток самої особистості, її активності.

Класична психологія, яка існує в межах природничо-наукової парадигми, займається переважно тим, що є поганим в житті людини та у її відносинах з іншими людьми. Вона як би «забула» про сильні сторони, концентруючись на людських слабостях, орієнтується переважно на те, чого людині «не вистачає». Велика увага приділяється таким явищам як «хвороби», «дистреси» і т.д.

Згідно з М. Селігманом [10], сучасна психологія за своєю сутністю стала віктимологією. Людина розглядається в ній як принципово пасивна істота зі зниженою особистою відповідальністю й, так званою, «вивченою безпорадністю», коли вона стверджується в думці, що завжди буде жертвою інших людей або життєвих обставин.

Однак, у гуманітарній парадигмі людина не є жорстко детермінованою системою, не підкоряється суворим законам, а володіє здатністю до внутрішнього розвитку та свободою волі й виступає не рівною, не тотожною самій собі в кожен новий момент часу. Стосовно особистості людини некоректними є фінальні моделі та прогнози, побудовані на принципі детермінізму. Може йтися тільки про сценарії варіантів розвитку подій, коли в кожен момент часу людина чи суспільство реалізують одну можливість із набору потенційних.

Гуманітарна парадигма, в центрі якої перебуває людина, пропонує звернути увагу не на вивчення відхилень і захворювань психіки, а на ресурси й потенціал особистості, її позитивне функціонування. Значний внесок у розробку проблеми здорової життєдіяльності робить позитивна психологія, зосереджена на вивченні ресурсних аспектів психіки людини на відміну від орієнтації на психологічні проблеми та патології. Основними темами позитивної психології виступають щастя, оптимізм, довіра, солідарність. З

погляду позитивної психології здоров'я включає в себе здатність людини отримувати задоволення від життя, створювати баланс між життєдіяльністю й зусиллями, спрямованими на досягнення психологічної стійкості, вибудовувати приємне, добре і змістовне життя.

Основна ідея позитивної психології полягає у тім, що недостатньо звільнити людину від неприємних симптомів і проблем, щоб вона відчула себе благополучною і щасливою, і що вивчення закономірностей оптимального, благополучного життя й діяльності повинне являти собою окреме поле психологічних досліджень.

Нагромадження психологічних досліджень теоретичного й прикладного характеру привело до потреби в їхній систематизації й пошуку нових інтегративних підходів, що пояснюють вплив на людину умов середовища. Виникла необхідність у пошуку й розробці нових підходів, які передбачають не стільки збільшення нових перемінних й, відповідно, наукових понять, які їх пояснюють, скільки зміни уявлень про взаємодію суб'єкта з його соціальним оточенням, середовищем, у якому відбувається його життєдіяльність.

Визнання більш тісних відносин суб'єкта й середовища має потребу в новому баченні багатьох питань і шляхів їхнього вирішення. Важливим стає не тільки загальна успішність людини з тими чи іншими психофізичними порушеннями, а і її здатність налагоджувати соціальні стосунки й максимально використовувати можливості соціуму.

Методологічні границі експериментальних досліджень, зручних для вивчення класичних психологічних категорій, таких як психічні процеси, стани, властивості, якості, здатності виявилися дещо обмеженими у вирішенні широкого кола проблем, пов'язаних з факторами, які обтяжують розвиток людини з психофізичними порушеннями.

Обговорюючи питання про співвідношення розвитку психіки й розвитку особистості, А. Петровський зазначав, що при єдності цих процесів вони не є тотожними. Хоча розвиток психіки в цілому, й формування перцептивних, мнемічних, інтелектуальних процесів у його складі, зокрема, є важливим

компонентом, стороною, аспектом розвитку особистості, тільки ним розвиток особистості не вичерпується, адже поза увагою дослідників залишаються, зокрема, її емоційні та вольові характеристики.

Ці міркування висловлюються тут лише тому, що методологічно неприпустимим є повне ототожнення понять «особистість» і «психіка», яке виявилось однією із основних причин деформації деяких вихідних принципів розуміння рушійних сил розвитку особистості.

Як стверджував у своїх працях А. Петровський, традиційний підхід до проблеми розвитку не знав у минулому розрізнення розвитку особистості й розвитку психіки. Тим часом подібно до того, як особистість і психіка є нетотожними, хоча й перебувають у неподільній єдності, так і розвиток особистості (як системної соціальної якості індивіда, суб'єкта суспільних відносин) і розвиток психіки утворюють єдність, але не тотожність.

Початок методологічному штурму ідеї про тотожність особистості й психіки, що імпліцитно існує в працях багатьох психологів, поклав Е. Ільєнков який вважав за необхідне «шукати відгадку» структури особистості у просторі поза органічним тілом індивіда й саме тому, як не парадоксально, у внутрішньому просторі особистості. У тому самому просторі, в якому спочатку виникає людське ставлення до іншого індивіда (саме як реальне, чуттєво-предметне, матеріально-відчутне ставлення «усередині» тіла людини, що потім перетворюється в те саме «ставлення до самого себе», опосередковане ставленням до «іншого», що і становить суть особистісної, специфічно людської природи індивіда.

Ще донедавна в теоретичних і емпіричних дослідженнях в царині спеціальної психології пріоритет надавався вивченню особливостей психіки дітей та підлітків, а цілісний розвиток, становлення й формування депривованої особистості на різних вікових етапах, переважно, залишались без уваги. Крім того, у повсякденній практиці роботи домінувала утилітарна установка на розвиток окремих психічних процесів (сприймання, уяви, пам'яті, уваги мислення й т.п.), формування практичних навичок та умінь, а ресурсний

потенціал особистості, при цьому, не розглядався. Проте, як зазначає S. Maddi, чим більш депривовані життєві потреби, тим більшою буде тенденція особистості щодо їхнього задоволення. Стан депривованості, на його думку, характеризується високою психологічною напругою, і, відповідно, в особистості виникає ціль, спрямована на редукцію цієї напруги [1, с. 63 - 72].

Потреби особистості – це джерело особистісної активності, тому що саме потреби людини є тією спонукальною причиною для діянь певним чином, яка змушує людину рухатися в потрібному напрямку.

Отже, прояв активності людини, а відповідно, – її життєдіяльність і цілеспрямована діяльність, безпосередньо залежать від наявності певних потреб, які вимагають задоволення.

Як доводить у своїх працях С. Максименко [8], основний (і єдиний!) спосіб буття особистості – розвиток, який відображає сутнісну потребу людини як універсальної істоти – «постійно виходити за власні межі, досягати можливої повноти втілення в індивідуальній формі своєї родової сутності». Особистість являє собою утворення, яке просто не існує поза розвитком. Біосоціальна єдність, якою є організм людини, вважає С. Максименко, не детермінує розвиток особистості, а навпаки – сама детермінується цим розвитком, змінюється, варіює, в тому числі, змінюючи і «соціальну спадковість». Процес обумовлення полягає в іншому: одні біосоціальні тенденції (генотип, потреба) зустрічаються з іншими такими ж біосоціальними тенденціями (природний і соціальний світ) і, опосередковуючись одне одним, визначають розвиток цієї цілісності, якою є особистість людини.

Система суспільних відносин особистості формується через присвоєння матеріальної та духовної культури, суспільно значущих цінностей, через засвоєння соціальних нормативів та установок. При цьому і потреби, і мотиви кожної людини, що розвивається, хоча і представлені в психології конкретної особи, але відображають суспільно-історичні орієнтації тієї культури, в якій розвивається і діє конкретна людина. Дитина формується як нормативна соціальна одиниця у сприятливих для цього умовах: у ранньому дитинстві

людина має бути забезпечена умовами, що сприяють її фізичній та психологічній захищеності [3, с. 85 - 95].

Брак соціальних та сенсорних стимулів здатний привести до гальмування нормального інтелектуального та емоційного розвитку дитини.

Саме тому феномен депривації останнім часом набуває усе більшої ваги, оскільки виступає суттєвим гальмівним чинником для становлення та повноцінного розвитку особистості [6]. Такий підхід є ключовим твердженням багатьох досліджень, які визначають депривацію як психологічне явище, що впливає на різні сторони людської особистості та означає позбавлення або обмеження людини в певних життєво важливих потребах упродовж певного часу.

Суттєве значення має саме психологічний бік деприваційних наслідків: незалежно від того, чим зумовлена депривація: обмеженістю моторики людини, відлученням її від соціуму, позбавленням з раннього дитинства материнської любові, прояви цього явища схожі. Тривожність, страх, депресія, інтелектуальні розлади – ось найхарактерніші риси так званого деприваційного синдрому [5].

В різномодальних деприваційних умовах спостерігаються численні психологічні особливості й перепади функціонування свідомості й самосвідомості людини, а її досить типовими афективними психостанами постають тривожність, невротизація, підвищений нейротизм, нервово-психічна неврівноваженість, фрустрація, депресія, агресія / аутоагресія, самотність, суїцидальні наміри тощо [9, с. 150 - 156].

Отже, психічний стан депривованої особистості виявляється в її підвищеній тривозі, почутті глибокої незадоволеності собою, своїм оточенням, своїм життям, втраті життєвої активності, в стійкій депресії, що переривається іноді сплесками неспровокованої агресії. У той же час, у кожному окремому випадку ступінь деприваційного «ураження» особистості різна.

Наприклад, розвиток особистості дитини дошкільного віку спрямований на оволодіння знаннями, навичками та вміннями, які необхідні для успішного

існування у соціумі, а також оволодіння загальноприйнятими цінностями та нормами поведінки.

Для повноцінного психофізичного розвитку дитині дошкільного віку необхідна наявність певних стимулів (сенсорних, когнітивних, емоційних і т.д.), позаяк їх дефіцит негативно позначається на розвиткові психіки. Особливе значення при цьому має деприваційна ситуація розвитку, оскільки дитина позбавлена чи суттєва обмежена у своїх можливостях задовольнити ту чи іншу важливу потребу.

Часткове обмеження можливостей задоволення якоїсь однієї із потреб, особливо у випадку тимчасової деприваційної ситуації, за своїми наслідками принципово є менш небезпечним для особистості порівняно з випадками, коли вона потрапляє в умови тривалої й практично повної неможливості задоволення цієї потреби.

Тривала депривація, як правило, не стимулює до підвищення енергійності, а навпаки – викликає деяке зниження життєдіяльності, пасивність, апатію, песимізм. У цьому плані спроби постійного подолання одних і тих же непереборних труднощів можна розглядати скоріше як виняток, ніж як правило.

Хочемо зазначити, що діти з психофізичними порушеннями усіх категорій перебувають в умовах явної біогенної депривації, яка у кожному конкретному випадку відрізняється за своїм змістом, й практично не існує ізольовано від інших типів депривації й, переважно, має структуру й характер мультидепривації, що зумовлена різними факторами та чинниками [7, с. 225 - 241].

Хочемо зазначити, що будь-яка тривала депривація в житті дитини в цілому затримує її психосоціальний розвиток. Зокрема, нестача сенсорних (при порушеннях зору і слуху) чи соціальних (при аутизмі) стимулів у процесі розвитку дитини призводить також до уповільнення й перекручування розвитку дитини.

Неправильне виховання, соціальна та емоційна депривація ведуть до формування ненормативних властивостей характеру дитини з тими чи іншими порушеннями в розвитку – соціально засуджуваних способів задоволення потреб. Зокрема, жорстокість – це нездатність до емпатії, яка може бути способом задоволення потреби у самоствердженні за рахунок приниження іншої дитини; жадібність – це ненаситне прагнення до присвоєння предметів, як редукація потреби в освоєнні світу; облудність – це тенденція до створення образу ідеального Я – потреби бути особистістю.

Зазначимо також, що психологічні (особистісні) деформації, до яких призводить депривація, за своєю глибиною й наслідками нічим не поступаються, а, часом, і перевершують ті фізіологічні аномалії, які є прямим наслідком хвороби або травми.

Відтак, ми вважаємо, що на сьогодні предметом спеціальної психології, як самостійної наукової галузі, має стати психологія депривованої особистості, зокрема особистісний потенціал, який є джерелом позитивних особистісних змін навіть в умовах тривалої поліфакторної депривації базових особистісних потреб [6].

Зауважимо, що А. Maslow [2] виділяв два різновиди депривації: депривацію небазових потреб і загрозливу депривацією. Перша легко заміщається й не викликає серйозних наслідків для організму. Друга розглядається як загроза особистості, тобто як депривація, що загрожує життєвим цілям індивіда, його самооцінці, перешкоджає самоактуалізації – словом, перешкоджає задоволенню базових потреб.

До основних життєвих потреб можна віднести потребу в соціальному оточенні, що сприяє розвитку дитини; в емоційних зв'язках, насамперед матір'ю, батьком та близькими людьми; потреба в затишку, відчутті комфорту, захищеності, довіри; відчуття сталості та доброзичливості навколишнього середовища. Потім це стає основою для зміцнення віри у себе, здатності до самореалізації. Якщо дитина не може задовольнити основні життєві потреби, у неї розвиваються деприваційні порушення.

На підставі означених теоретико-методологічних підходів і власних міркувань в якості пояснювальних принципів, що необхідні для розуміння визначеного нами предмету спеціальної психології, яким є психологія депривованої особистості дітей та дорослих, зокрема їхній особистісний потенціал, що є джерелом позитивних особистісних змін навіть в умовах тривалої поліфакторної депривації базових особистісних потреб, ми означуємо наступні: принцип поліфакторної депривації особистісних потреб; принцип дизонтогенезу особистості; принцип виснаження особистісних ресурсів; принцип негативного функціонування особистості; принцип віктимізації особистості; принцип редукції діяльності; принцип дефіциту особистісного досвіду; принцип фрустрації особистості; принцип невротизації особистості; принцип психологічної інвалідизації особистості [5].

Всі наведені принципи тісно між собою пов'язані, вони певним чином взаємообумовлені й взаємозалежні. Крім того, дані принципи утворюють систему висхідних координат, які визначають весь хід дизонтогенезу особистості.

Висновки. Охарактеризовані, у визначених нами пояснювальних принципах спеціальної психології, несприятливі фактори й особливості самі по собі не завжди є фатальними для розвитку особистості навіть в умовах тривалої депривації базових потреб. В остаточному підсумку, багато чого буде визначатись сполученням різноманітних суб'єктивних характеристик особистості, які опосередковують їхній вплив. Саме тому, несприятливі фактори для різних людей можуть мати різні наслідки. Несприятлива ситуація стає патогенною, здатною спровокувати ті або інші відхилення в розвитку, якщо сила її впливу перевищує можливості адаптаційного потенціалу особистості й стійко змінює характеристики її актуального функціонування, що в кінцевому результаті змінює темп її вікового розвитку, сповільнюючи його.

Утім індивід – це не пасивна, реактивна істота, яка підпадає під зовнішній вплив, а суб'єкт взаємодії з соціумом, активний «будівник» власної особистості. Позитивна спрямованість на себе, пізнання себе, свого власного

«Я», своїх сил та можливостей є важливою невід'ємною складовою розвитку особистості, хоча не менш значущою складовою є її спрямованість на інших людей, оскільки вона вимагає від них визнання й прийняття власного «Я», виявляє у взаємодії з ними не тільки своє внутрішнє «Я», а й перевіряє власні особистісні ресурси та інструментальні можливості.

Отже, підсумовуючи усе сказане зазначимо, що визначені нами пояснювальні принципи в їхній сукупності дозволяють краще зрозуміти й дослідити такий надзвичайно складний і суперечливий предмет спеціальної психології, яким є психологія депривованої особистості.

Список використаних джерел

1. Maddi, S. R.. Personality theories: a comparative analysis. Homewood : Dorsey Press. 1968. P. 63 – 72.
2. Maslow, A. H. Religion, values and peak-experience. N.Y. : Vicingpress. 1973. 109 p.
3. Гошовський Я. Феноменологія депривації: системний теоретико-емпіричний дискурс. *Психологія і суспільство*. 2011. № 1. С.85 - 95.
4. Дефектологічний словник: навч. посіб. / За ред. В.І. Бондаря, В.М. Синьова. Київ : «МП Леся», 2011. 528 с.
5. Кобильченко В.В. Спеціальна психологія на сучасному історичному етапі: пошук власної наукової ідентичності. *Педагогіка і психологія*. 2016. №2. С. 64 - 70.
6. Кобильченко В.В., Омельченко І.М. Спеціальна психологія : підручник. Київ : ВЦ «Академія», 2020. 224 с.
7. Кобильченко В.В., Омельченко І.М. Феноменологія і типологія біогенної депривації. *Психологія і особистість*. 2022. № 2 (22). С. 225 - 241.
8. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості. Київ : КММ, 2006. 240 с.

9. Сасовська О. Різновидова депривація та інтернет-адикції особистості: теоретичний ракурс проблеми. *Вісник Львівського університету. Серія: Психологічні науки*. 2021. Випуск 8. С. 150 - 156.

10. Селигман Мартин. Новая позитивная психология: Научный взгляд на счастье и смысл жизни / Перев. с англ. М. : Издательство «София», 2006. 368 с.

11. Синьов В.М., Матвєєва М.П., Хохліна О.П. Психологія розумово відсталого дитини: підруч. Київ : Знання. 2008. 359 с.